

Η «ένωση» της Κρήτης με την Ελλάδα: παλαιότερες και σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις

Ελευθερία Ζέη

Οι επέτειοι των ιστορικών γεγονότων συνιστούν χρονικούς τόπους αναδιαπραγμάτευσης όχι μόνο της συλλογικής μνήμης, αλλά και της ιστοριογραφικής της διαχείρισης. Αν σήμερα, με τη συμπλήρωση ενός αιώνα από το γεγονός της «ένωσης» της Κρήτης με το ελληνικό κράτος, ανοίγουμε και πάλι μιαν ιστορική συζήτηση γύρω απ' αυτό, ένα τέτοιο εγχείρημα θα έχει νόημα μόνο αν επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε την ιστοριογραφική δομή του γεγονότος.

Α. Η «ένωση», μια συνεχής πορεία επανάστασης και ελευθερίας.

Μέχρι και τη δεκαετία του '70 η μεταπολεμική ακαδημαϊκή ιστοριογραφία στην Ελλάδα μελετούσε τα επαναστατικά κινήματα του 19^{ου} αιώνα στον ιστορικό χώρο εκτός των πολιτικών συνόρων ως στάδια συγκρότησης του εθνικού κράτους, και τα ενέτασσε στη διαδικασία «ένωσης» με το εθνικό κέντρο στα πλαίσια του ελληνικού αλυτρωτισμού. Στην ιστοριογραφία αυτή κεντρική θέση καταλάμβανε η κρητική επανάσταση του 1866,¹ ενώ ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στο νομικό πλαίσιο των θεσμικών μεταβολών (Οργανικός Νόμος, 1868, Σύμβαση της Χαλέπας, 1878), που θεωρούνταν ως βήματα σταδιακής αυτονομίας του νησιού από την οθωμανική πολιτειακή επικράτεια, στα πλαίσια των ευρωπαϊκών πολιτικών ζυμώσεων και διπλωματικών συζητήσεων γύρω από το «Κρητικό ζήτημα».²

¹Βλ ενδεικτικά τις επετειακές μελέτες: Ν. Τομαδάκης, «Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869. (Συντομον ιστορικών διάγραμμα μετά βιβλιογραφίας), *Νέα Εστία, Αφιέρωμα στην κρητική επανάσταση του 1866*, τ. 80, 1966, 1488-1502, και Tomadakis N., *The Cretan Revolt 1866-1869*, Χανιά 1966· του ίδιου, «Αγωνιζόμενη Κρήτη», *Κρήτη. Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως Ηώς*, Αθήνα 1964 (2001²), σ. 19-22· Πρεβελάκης Ε., *Η Μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Αθήνα 1966. Για ένα παράδειγμα ένταξης των «ενώσεων» στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης βλ και Κωφός Ευ., *Ο ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881. Από το τέλος της κρητικής επαναστάσεως στην προσάρτηση της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1981.

² Η διπλωματική βιβλιογραφία για την Κρήτη ως κεφάλαιο του «Ανατολικού ζητήματος» έχει μια παλαιότερη παράδοση στην ελληνική και την τοπική ιστοριογραφία, όπου και πάλι η έμφαση δίνεται στην επανάσταση του 1866 και στο καθεστώς «ημι-αυτονομίας» της Χαλέπας στα πλαίσια της συνθήκης του Βερολίνου (1878). Σημειώνω ενδεικτικά: Laskaris St. Th., *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin, 1875-1881*, Παρίσι

Σ' αυτή τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης, η περίοδος της κρητικής «Αυτονομίας» ή της «Κρητικής Πολιτείας» συνιστούσε μια μεταβατική, προσωρινή λύση στο διπλωματικό αδιέξοδο στο οποίο είχαν φτάσει οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα σε σχέση με το «Κρητικό ζήτημα». Μέσα στην ίδια λογική, τέλος, το κίνημα στο Θέρισο (1905), ερμηνεύθηκε ως εσωτερική πολιτική κρίση της «Αυτονομίας» που κατέληξε στην ένωση και την ανάδειξη της φυσιογνωμίας του βασικού πολιτικού της εκφραστή, του Ελευθέριου Βενιζέλου.³

Παράλληλα μια πλούσια παραγωγή ιστορικών μελετών για τις επαναστάσεις στο νησί --μεγάλο μέρος της οποίας βρίσκεται συγκεντρωμένο στα *Κρητικά Χρονικά* και τα *Κρητολογικά* συνέδρια της εποχής-- ενδιαφερόταν να συγκροτήσει μια τοπική ιστοριογραφία «κρητικών αγώνων» για την «ελευθερία» και την «ένωση»,⁴ στους οποίους συνόψιζε και την περίοδο της «Αυτονομίας» και της αρμοστείας του Γεωργίου, καθώς και μια τοπική πινακοθήκη των πρωταγωνιστών τους. Σύμφωνα μ' αυτήν η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας συνιστούσε επιπλέον διπλωματική επιτυχία των εγχώριων πολιτικών δυνάμεων και κυρίως του Βενιζέλου, που είχαν απαλλάξει το νησί αφενός από το σχήμα της «ηγεμονίας», με το οποίο η οθωμανική αυτοκρατορία συνήθιζε να ενσωματώνει στην ευρύχωρη

1924· Παπαντωνάκης Γ., *Η διπλωματική ιστορία της κρητικής επανάστασεως του 1866*, Αθήνα 1926· Λάσκαρις Μ. Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948· Βακαλόπουλος Α., «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά το Μάιο 1876 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό Ζήτημα», *Μακεδονικά*, 2, 1953, 193-262· Γεωργίου Ηλ., *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τας εν Θεσσαλία, Ηπειρώ, Μακεδονία και Κρήτη επαναστάσεις του 1877-1878*, Αθήνα 1969· Κωφός Ευ., *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη 1975. Ένα ιστοριογραφικό ενδιαφέρον που συνεχίζεται στη δεκαετία του '80 μέσα από το πεδίο της «πολιτικής ιστορίας»: Σβορώνος Ν., «Η ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η κρητική επανάσταση του 1866», *Αριάδνη*, 1, 1983, 308-319. Βλ επίσης και *Η τελευταία φάση της ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1881)*, Πρακτικά (Βόλος, 27-30 Σεπτεμβρίου 1981), Αθήνα-Διεθνής Ένωση Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1983. Ας σημειώσουμε ότι τμήμα αυτής της βιβλιογραφίας καταλαμβάνει η δημοσίευση σχετικών διπλωματικών εγγράφων και αλληλογραφίας: ενδεικτικά Πρεβελάκης Ε.-Πλαγιαννάκου Μπεκιάρη Β. (εκδ.), *Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869. Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος*, 2τ., Αθήνα 1967-1970, και Πρεβελάκης Ε., «Το κρητικό ζήτημα, 1821-1862. Υπόμνημα του Α. S. Green και άλλα έγγραφα από το αρχείο του Foreign Office», *Κρητικά Χρονικά* 21, 1969, 54-96.

³ Βλ ενδεικτικά Σβολόπουλος Κ. Δ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906*, Αθήνα 1974 (επανέκδοση: 2005). Η οπτική παραμένει εν πολλοίς η ίδια και στο συνέδριο που οργάνωσε το Ίδρυμα «Ελευθέριος Βενιζέλος» στα Χανιά το 2005: *Θέρισον 1905, 100 χρόνια*, πρακτικά συνεδρίου, Χανιά 3-5 Μαρτίου, Χανιά, 2009, αλλά και στον συλλογικό τόμο *Ελευθέριος Βενιζέλος, Α': Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό*, Τα Νέα-Ιστορία, Αθήνα 2011.

⁴ Τους βασικούς άξονες της οποίας συνοψίζει ο Δετοράκης Θ. στο *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990.

πολιτειακή δεξαμενή της τις προβληματικές, συνοριακές επαρχίες (όπως ήταν π. χ. η Ηγεμονία της Σάμου του 19^{ου} αιώνα), και αφετέρου από την αμφίβολη κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων, που αποχωρούν οριστικά από το νησί το 1909.

Η κυριαρχία της ενωτικής αντίληψης στην ευρύτερη μεταπολεμική αλλά και τοπική ιστοριογραφία, που οφείλεται ως ένα σημαντικό βαθμό στην επιρροή του βενιζελικού ιδεώδους⁵ εντός και εκτός Κρήτης, είχε ως αποτέλεσμα την αμηχανία των ιστορικών απέναντι στην περίοδο της «Αυτονομίας», που τους εμπόδισε μέχρι και τη δεκαετία του '80 να τη μελετήσουν ως αυτόνομο πολιτειακό, κοινωνικό και πολιτισμικό μόρφωμα. Από την άλλη, ενώ η εσωτερική πολιτική προ-ιστορία της ένωσης έχει αρχίσει να απασχολεί την ιστοριογραφία από τη δεκαετία του '80, η έμφαση δίνεται στη διαμόρφωση και εξέλιξη της ενωτικής πολιτικής και των στρατηγικών της προς την κατάκτηση του ποθούμενου στόχου· αντίθετα περιορίζονται σε δεύτερη μοίρα, ή και απουσιάζουν σχεδόν, οι έρευνες για τις αυτονομιστικές τάσεις στην Κρήτη, παρά τον σημαντικό ρόλο που φαίνεται ότι διαδραμάτισαν στις εσωτερικές πολιτικές ισορροπίες και συγκρούσεις, όπως αποτυπώνονται ήδη στις τοπικές *Ιστορίες της Κρήτης* του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα,⁶ αλλά και στη συγκρότηση ενός ιστορικού επαναστατικού προτύπου ανεξάρτητου από τον ελλαδικό αλυτρωτισμό, το οποίο οφείλει πολλά στον ελληνικό ιστορικισμό του 19^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο.⁷ Η αξιοποίηση αυτού του προτύπου στη ανάδειξη ενός ιδιότυπου «κρητικού εθνικισμού» μέσα από την κρητική πεζογραφία του μεσοπολέμου (Ν. Καζαντζάκης⁸, Π. Πρεβελάκης), αλλά και μέσα από την ιδεολογική συγκρότηση της φυσιογνωμίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, λίγη σχέση έχει με το ιστορικό μοντέλο του Ζαμπέλιου.

⁵ Κοκκινάκης Γ., «Η ιστοριογραφία του νικητή» και το κίνημα του Θερίσου: προϋποθέσεις και αποτελέσματα της βενιζελικής πολιτικής», *Θέρισσον 1905*, ό. π.

⁶ Ενδεικτικά Ψιλάκης, Β., *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1-4, Χανιά 1899-1909.

⁷ Ζαμπέλιος Σπ., *Ιστορικά σκηνογραφήματα, υπό Σπυρίδωνος Ζαμπελίου*, εκδίδοντος Ν. Δραγούμη, Αθήνα 1860¹ (επανέκδ. Χανιά 1977)· *Οι κρητικοί γάμοι. Ανέκδοτον επεισόδιον της Κρητικής ιστορίας επί Βενετών (1570)*, Αθήνα 1871¹· *Ιστορία των Επαναστάσεων της Κρήτης υπό Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, Αθήνα 1893¹.

⁸ Βλ ενδεικτικά το θεατρικό του Ν. Καζαντζάκη, *Έως τότε*, βασισμένο στους *Κρητικούς γάμους* του Ζαμπέλιου: πρώτη δημοσίευση από τον Δ. Γ. Γουνελά, «Εισαγωγή στα τρία μονόπρακτα του Καζαντζάκη. Έως τότε; δράμα εις πράξεις IV», *Νέα Εστία*, τ.102/1211 (Χριστούγεννα 1977), Αφιέρωμα στον Ν. Καζαντζάκη,, 211-235.

Προς την κατεύθυνση αυτή, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η προσέγγιση μιας πολιτικής ιστορίας που τοποθετεί την εξέλιξη της ενωτικής ιδεολογίας μετά το 1866 σε μια συντηρητική στροφή του χριστιανικού πολιτικού κόσμου στην Κρήτη, στον αντίποδα της οποίας αναπτύχθηκε η αυτονομιστική ιδεολογία και κίνηση, ιδιαίτερα γύρω από την περιοχή των Σφακίων.⁹ Σ' αυτή τη διεκδυστήνδα των παρατάξεων εγγράφεται και η παρεμβατική δράση των πολιτικών κομμάτων του ελλαδικού κέντρου στη διαμόρφωση της ενωτικής ιδεολογίας και πολιτικής στο νησί¹⁰, μέσα από την οικονομική και πολιτική παρουσία Κρητών στο ελληνικό κράτος ήδη από το 1830, αλλά και το μεταναστευτικό ρεύμα που προκάλεσε η επανάσταση του 1866 στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους.

B. Οι νέες προσεγγίσεις της «Κρητικής Πολιτείας»

Τον Αύγουστο του 1998, με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από το γεγονός «της σφαγής του Ηρακλείου» το 1898, το οποίο θεωρείται ότι εγκαινιάζει και την περίοδο της «Αυτονομίας» της Κρήτης, η ΕΚΙΜ οργανώνει ένα διεθνές συνέδριο με τίτλο «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος», που επικεντρώνεται στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Παρά το γεγονός ότι ο τίτλος του συνεδρίου (και του τόμου των πρακτικών) παραπέμπει στις προηγούμενες περιοδολογήσεις και διακρίσεις, για πρώτη φορά επιχειρείται η ένταξη της περιόδου στους συνολικότερους προβληματισμούς που στη δεκαετία του '90 έχουν αρχίσει να ενοφθαλμίζονται στην ελληνική ιστοριογραφία, και διατυπώνονται ζητούμενα μιας ιστορίας των βαλκανικών εθνικισμών¹¹ και μιας ιστορίας της Μεσογειακής λεκάνης τον 19^ο αιώνα.¹² Στον πρόλογο του τόμου,¹³ ο

⁹ Καλλιανάκη-Μερτικοπούλου Κ. *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα 1988, σ. 98-108.

¹⁰ Βλ σχετικά και Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μεταφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, τ. 2, Αθήνα 2006. Ιδιαίτερα για τα κομματικά δίκτυα της περιόδου βλ Εμμανουήλ Αγγελάκης, *Απομνημονεύματα 1856-1906*, εισαγ. Στ. Αλεξίου, Αθήνα 2004, σ. 114 κ.ε.

¹¹ Ενδεικτικά Hroch M., *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια. Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση: τα Βαλκάνια, από την ανακάλυψη στην κατασκευή τους*, μεταφρ. Π. Ματάλας-Ν. Ποταμιάνος, Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα 1996. *Τα Βαλκάνια χτες-σήμερα*, 21 και 22 Φεβρουαρίου 2000: Πρακτικά, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2000.

¹² Ζέη Ελ., *Η μελέτη του κοινωνικού από τη Γαλλία στην Ελλάδα στη μεταπολίτευση: κοινωνική ιστορία ή κοινωνιολογία*; υπό δημοσίευση

¹³ *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Δετοράκης Θ. -Καλοκαιρινός Α., Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2001.

Π. Κιτρομηλίδης θέτει το αίτημα μιας συστηματικής συγκριτικής έρευνας και μιας συνολικής θεώρησης της περιόδου μέσα στα ευρύτερα, γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια της Μεσογείου και της Ευρώπης ανάμεσα στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η θεματική κατανομή στις συνεδρίες είναι ενδεικτική των νέων προσεγγίσεων. Η συγκριτική προσέγγιση που επιχειρείται μεταξύ Κρητικού και Κυπριακού ζητήματος,¹⁴ και μεταξύ Κρήτης και Ιονίων νήσων,¹⁵ μετατοπίζει το θέμα των κρητικών επαναστάσεων και της «ένωσης» στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, ενώ η Κρητική Πολιτεία προσφέρει ένα προνομιακό πεδίο μελέτης των εσωτερικών μετασχηματισμών, οικονομικών¹⁶, κοινωνικών¹⁷ και θεσμικών¹⁸, που σηματοδοτούν διαδικασίες αστικοποίησης και κρατικής συγκρότησης κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Τέλος η αξιοποίηση νέου αρχειακού υλικού αλλά και οπτικών τεκμηρίων (εικονογραφημένο έντυπο, γελοιογραφία, φωτογραφία) ανοίγει τους ορίζοντες της παλαιότερης διπλωματικής ιστορίας, για να αναδείξει τις προσλήψεις της Κρητικής Πολιτείας στον ευρωπαϊκό τύπο και την κοινή γνώμη.¹⁹

¹⁴ Παπαπολυβίου Π., «Η συμμετοχή των Κυπρίων στις τελευταίες κρητικές επαναστάσεις και ο αντίκτυπος των εξελίξεων του Κρητικού Ζητήματος στην κυπριακή κοινή γνώμη (1896-1897)». Ο ίδιος θα επανέλθει στο συνέδριο για τα 100 χρόνια από την Ένωση, στο εξής: 2013: «Κρήτη και Κύπρος, 1866-1913: Συγκλίσεις και αποκλίσεις των ενωτικών κινημάτων των δύο μεγαλονήσων του ελληνικού αλτρωτισμού».

¹⁵ Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ε., «Ένωση: Επτάνησα και Κρήτη. Ομοιότητες και διαφορές», ό. π..

¹⁶ Σιδηρόπουλος Κλ., «Από τη νομισματική Βαβέλ στη δραχμική αυτονομία: Οι νομισματικές συνθήκες στην προ-ενωτική Κρήτη (1870-1913)» και αργότερα, «Συναλλαγές και αποταμιεύματα στα χρόνια πριν από την Ένωση: η παθολογία των νομισματικών συστημάτων»: 2013: Περάκης Μ., «Το εξωτερικό εμπόριο της Κρήτης κατά την περίοδο της Αυτονομίας (1898-1912)».

¹⁷ Μαργαρίτης Γ., «Η Κρήτη στα 1896-1898: Κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο»· Σανουδάκης Α., «Το ζήτημα της οπλοφορίας στην Κρήτη μετά τη σφαγή του Ηρακλείου (1898)»· Ζαϊμάκης Γ., «Αστικές αντιλήψεις και ψυχαγωγικές πρακτικές: Τα καφωδεία στο Ηράκλειο στην περίοδο της Αυτονομίας της Κρήτης».

¹⁸ Παπαμανουσάκης Στρ., «Κρήτη 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος.»· Παπαδογιαννάκης Ν., Χουρδάκης Α., Ρεράκης Η., «Οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της Εκπαίδευσης στη νεοσύστατη αυτόνομη Κρητική Πολιτεία». Το θέμα της εκπαίδευσης στην Κρητική Πολιτεία απασχόλησε ιδιαίτερα την τοπική έρευνα, που από το 2000 και μετά έχει δώσει μια πλειάδα μελετών, και έχει αποτελέσει δημοφιλές αντικείμενο στα συνέδρια: από το συνέδριο του 2013 σημειώνω ενδεικτικά για τους παραπάνω προβληματισμούς την ανακοίνωση του Γ. Μαμάκη, «Τυπολογικές εκδοχές του οργανωτικού και διοικητικού φαινομένου της εκπαίδευσης σε κοινωνίες υπό μετάβαση. Η περίπτωση του Λασιθίου κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας μέχρι και την Ένωση με την Ελλάδα».

¹⁹ Εκκεκάκης Γ. Π., «Τα γεγονότα της Κρήτης (1896-98) στα εικονογραφημένα έντυπα επικαιρότητας της Ευρώπης.»· Διάλλα Α.- Μαρωνίτη Ν., «Κρητικό Ζήτημα και ευρωπαϊκός

Η στροφή στα ερευνητικά παραδείγματα που διαπιστώνεται στο συνέδριο του 1998, φαίνεται να ανανεώνει ιδιαίτερα την τοπική έρευνα, αλλά και μια ευρύτερη ιστοριογραφία για τον κρητικό 19^ο αιώνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι νέες προβληματικές πυροδοτούν μια εκδοτική δραστηριότητα που επιμελούνται τα ερευνητικά ιδρύματα του νησιού: ξεθάβονται οικογενειακά αρχεία, ημερολόγια και απομνημονεύματα, δημοσιεύεται φωτογραφικό ή άλλο οπτικό υλικό με εμπειριστατωμένες ιστορικές εισαγωγές.²⁰ Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας παραμένει στο κέντρο των προβληματισμών τόσο στο συμπόσιο που οργανώθηκε το 2003 στο Ρέθυμνο από την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου και το Ίδρυμα «Ελευθέριος Βενιζέλος» για τον εορτασμό των 90 χρόνων από την ένωση,²¹ όσο και στο πρόσφατο συνέδριο που οργανώθηκε για την επέτειο των 100 χρόνων τον Οκτώβριο του 2013 στο Ηράκλειο από την Περιφέρεια Κρήτης, τον Δήμο Ηρακλείου και τη Βικελαία Βιβλιοθήκη, και στο οποίο εξετάζονται κατά κύριο λόγο οι δομές μετάβασης από την οθωμανική περιφέρεια στο αστικό μόρφωμα της «αυτονομίας». Οι δύο επιστημονικές συναντήσεις αναδεικνύουν, μεταξύ άλλων, δύο μείζονα ζητήματα, τις σχέσεις μουσουλμανικού και χριστιανικού πληθυσμού, και τον αστικό μετασχηματισμό των παλαιότερων οθωμανικών δομών.

τύπος: Μία παράλληλη ανάγνωση των βρετανικών και ρωσικών δημοσιευμάτων.» Ανδριώτης Ν., «Η έξαρση του Κρητικού Ζητήματος (Φεβρουάριος - Μάρτιος 1897) ένα από τα βασικά θέματα των γελοιογράφων της Ευρώπης.» Βέργη-Νέρη Β., «Η Αδελφότης των εν Αιγύπτω Κρητών, η ελληνόφωνη εφημερίς της Αλεξανδρείας "Ομόνοια" και η συμβολή τους στις τελευταίες Κρητικές επαναστάσεις 1896-1897, 1898.» · Χατζοπούλου Λ., «Τα πάθη των Κρητών και οι Αθηναίοι αναγνώστες: Η τελευταία πράξη του κρητικού δράματος στις εφημερίδες Ακρόπολις και Παλιγγενεσία.» Για την πρόσληψη της τελευταίας φάσης του κρητικού ζητήματος από ευρωπαϊκούς κύκλους διανοουμένων και τον ευρωπαϊκό τύπο βλ και στο συνέδριο του 2013: Σφοίνη Αλ., «'Η πολιτική των ανοιχτών πληγών'. Κρητικό ζήτημα και φιλοκρητικές εκδηλώσεις στην Ευρώπη (1897-1911)».

²⁰ Ενδεικτικά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», *Η κρητική Επανάσταση του 1897 από τις σελίδες του αθηναϊκού και ξένου Τύπου*, ιστ. έρευνα και επιμ. Δ. Νικολακάκης, εισαγ. Γιώργος Μανουσάκης, Χανιά 2003· Νικολακάκης Δ. Α., Το «Κρητικό Ζήτημα» την περίοδο 1897-98. Φωτογραφικό-ιστορικό λεύκωμα με ανέκδοτες φωτογραφίες από το αυστριακό εθνικό αρχείο, Χανιά 2006². Βλ και την προσπάθεια θεωρητικής ένταξης της φωτογραφίας στα αναλυτικά εργαλεία μιας ιστορίας της Κρητικής Πολιτείας: Ζέη Ελ., *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, προλ. Ν. Καραπιτάκης, Αθήνα 2005.

²¹ Δημοσιευμένα πρακτικά: *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, Πρακτικά συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2007.

1. Μουσουλμάνοι και χριστιανοί

Από τη δεκαετία του '60 η προβληματική της ιστορικής δημογραφίας και της ιστορικής γεωγραφίας είχαν δώσει στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία δείγματα ενδιαφέροντος για τη δομή του πληθυσμού και τις σχέσεις μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών της Κρήτης.²² Παράλληλα ένα ενδιαφέρον για τους πληθυσμούς στην Κρήτη καλλιεργούσε ήδη στην ελληνική ιστορική παραγωγή της μεταπολεμικής περιόδου μια τοπική λόγια ιστοριογραφία, στηριγμένη στις πρώτες αναγνώσεις²³ των οθωμανικών φορολογικών τεκμηρίων και των οθωμανικών απογραφών του 19^{ου} αιώνα,²⁴ καθώς και στις πρώτες στατιστικές πληθυσμών των «χωρογραφιών» της εποχής,²⁵ διατηρώντας ωστόσο ως ένα βαθμό μια χριστιανοκεντρική προσέγγιση. Η σύγχρονη προβληματική περί θρησκευτικών και εθνοτικών ταυτοτήτων στη διεθνή ιστοριογραφία, στην οποία η οθωμανική αυτοκρατορία και μάλιστα η Κρήτη έχουν αποτελέσει προνομιακά πεδία μελέτης,²⁶ καθώς και η οργάνωση του Οθωμανικού Αρχείου Ηρακλείου και η ανάπτυξη των οθωμανικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης συντέιναν στη μετατόπιση του βάρους από τον χριστιανικό στον πολύ-πολιτισμικό χαρακτήρα του νησιού:²⁷ στη διερεύνηση των ταυτοτικών σχέσεων, όπως στην

²² Kolodny E., «La Crète: Mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon*, 43/3, 1968, 244-267.

²³ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών εγγράφων*, τ.1-5, Ηράκλειο 1975-1985, και το πλήθος των σχετικών δημοσιεύσεων του.

²⁴ Ο λόγος κυρίως για τις τρεις οθωμανικές απογραφές που διενεργήθηκαν στο νησί, το 1858, το 1881 και το 1900. Για τις απογραφές του 19^{ου} αιώνα στην Κρήτη, τη σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία και την ιστοριογραφική συζήτηση βλ συγκεντρωμένα στο Ζέη Ελ., *Χώρος και φωτογραφία*, ό. π., σ. 32-62. Για την πρώτη αξιοποίηση των παραπάνω τεκμηρίων βλ το ογκώδες έργο του Στ. Σπανάκη, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, 2τ, Ηράκλειο 1991.

²⁵ Κυρίως Νουχάκης Ι., *Κρητική χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού, αποστάσεων κτλ.*, Αθήνα 1903· Πρακτικίδης Ζ., *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα το 1818*, Ερμούπολη 1900¹, και Ηράκλειο 1983, με εισαγωγή Ν. Τωμαδάκη.

²⁶ Ενδεικτικά τα πιο πρόσφατα: Greene M., *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton N. J. 2000· Tziouvas D., *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters Since the Enlightenment*, Ashgate Publishing, 2003, όπου το άρθρο του Williams Chris, «The Cretan muslims and the Music of Crete», σ. 208-219· Nielsen J. S., (ed.) *Religion, Ethnicity and contested Nationhood in the former Ottoman space*, Leiden-Brill NV, The Netherlands, 2012, όπου και το άρθρο της Kostopoulou E., «The art of being replaced: The Last of the Cretan Muslims between the Empire and the Nation State», σ. 129-146.

²⁷ Ενδεικτικά Ανδριώτης Ν., «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924», *Μνήμων*, 26, 2004, 63-94· Σιδηρόπουλος Κλ.-Δρακάκης Μ., «Διαβάζοντας το δημογραφικό μωσαϊκό του Ηρακλείου (1878-1913)»: 2013· Saha Ilman, «Η οικογένεια των Κλαρονάκηδων του Ρεθύμνου μέσα από την αλληλογραφία τους (1890-1920)»: 2013..

περίπτωση των Τουρκοκρητικών,²⁸ στην κοινωνικο-οικονομική ανάλυση των εξισλαμισμών,²⁹ στην ανάλυση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ και των δύο κοινοτήτων,³⁰ και σε μια άλλη ιστορία της βίας στο νησί, που ανοίγει τη συζήτηση γύρω από τις «εθνικές σφαγές». Μια μετατόπιση που ωστόσο συντελείται αργά και άνισα: στα δύο συνέδρια που οργανώθηκαν με αφορμή την επέτειο της ένωσης, το 2003 και το 2013, η πλειονότητα των ανακοινώσεων για το πρόβλημα των μουσουλμανικών πληθυσμών την περίοδο της Αυτονομίας, επιμένουν σε μια οπτική του κέντρου, που οπωσδήποτε οφείλεται ως ένα βαθμό και στο είδος των πηγών τους: έτσι εξετάζουν τους όρους δημογραφικής συρρίκνωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού σε συνάρτηση με την κοινωνική και πολιτική ενίσχυση του χριστιανικού στοιχείου στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, με αποκορύφωμα τις πληθυσμιακές μετατοπίσεις του 1898³¹, επικεντρώνονται στη θεσμική διάσταση των σχέσεων μουσουλμάνων και χριστιανών,³² και στους πολιτικούς λόγους περί ειρηνικής συμβίωσης των δύο πληθυσμιακών ομάδων στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας.³³

2. Ο αστικός μετασχηματισμός

Η μετάβαση που αντιπροσωπεύει η περίοδος της Αυτονομίας αντανακλά κυρίως στον αστικό χώρο και στον αστικό μετασχηματισμό της κρητικής κοινωνίας. Οι κρητικές πόλεις μελετώνται ως ο κατεξοχήν χώρος συγκέντρωσης των νέων διοικητικών, δικαστικών και κατασταλτικών θεσμών

²⁸ Τζεδάκη Ελ., «Τουρκοκρητικοί: Αναζήτηση μιας ταυτότητας», *Τα Ιστορικά*, 34, 2001, 147-166· Δρακάκης Μ., «Τουρκοκρήτες και Χριστιανοί. Οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900)», *Η τελευταία φάση*, ό.π.

²⁹ Πεπονάκης Μ., *Εξισλαμισμοί και Επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997.

³⁰ Κοκκινάκης Ι., «Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της μουσουλμανικής παρουσίας στην Αυτόνομη Κρήτη 1898-1913», *Αντικείμενα 1*, 34, 2001· Ζαϊμάκης Γ., «Νεωτερικότητα, σώμα και αθλητισμός στην περίοδο της αυτονομίας της Κρήτης»: 2013· Λεβεντάκης Ν., «Ανθιση και μαρμασμός του Τάγματος των Μπεχτασιδών στον Χάνδακα»: 2013

³¹ Κιτσίκης Δ., «Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης 1866-1913»: 2013

³² Πεπονάκης Μ., «Οι θρησκευτικές υποθέσεις των μουσουλμάνων της Κρήτης και το Ζήτημα των Καδήδων στην περίοδο της Κρητικής Αυτονομίας (1898-1913)»: 2013.

³³ Ανδριώτης Ν., «πράξεις ... απευθυνόμενες κατά των Μουσουλμάνων συμπολιτών μας είναι πλήγμα κατ' αυτού του στήθους τη πατρίδος. Η στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου απέναντι στους Μουσουλμάνους επί Κρητικής Πολιτείας», *90 χρόνια*, ό. π.

της Κρητικής Πολιτείας, ο νέος κανονιστικός δημόσιος χώρος³⁴ καθώς και το πεδίο διαμόρφωσης των νέων πολιτικών δυνάμεων του νησιού, μέσα από την εγκατάσταση πολιτειακών θεσμών, τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις μουσουλμάνων και χριστιανών, και την ανάδειξη νέων αστικών ελίτ.³⁵ Συγχρόνως θεωρούνται ως ο τόπος υποδοχής και επεξεργασίας των πολιτικών, πολιτισμικών και ιδεολογικών επιδράσεων του ελλαδικού κέντρου: αυτό υποδεικνύουν τα δίκτυα των δημοτικιστών που ενώνουν την Αθήνα με το Ηράκλειο και τα Χανιά, και που θα λειτουργήσουν ως δίαυλοι εθνικιστικών και σοσιαλιστικών ιδεών.³⁶ αλλά και αυτό αποδεικνύει η μεταφορά και εφαρμογή των νεοκλασικών προτύπων της ελλαδικής πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής από την χριστιανική αστική τάξη του νησιού, που επεκτείνει τον οικοδομήσιμο χώρο μεταβάλλοντας και τη σχέση της με το ιστορικό και μνημειακό παρελθόν της πόλης, οθωμανικό και βενετσιάνικο.³⁷ Ο ραγδαίος αστικός μετασχηματισμός μιας κοινωνίας που αναδύεται από τα θρησκευτικά και επαγγελματικά στεγανά της οθωμανικής πόλης μελετάται στις έμφυλες σχέσεις³⁸ και στη διανοητική και πολιτική χειραφέτηση των γυναικών του νησιού,³⁹ στις αστικές συσσωματώσεις (αθλητικά σωματεία) και τους χώρους αστικής ψυχαγωγίας,⁴⁰ αλλά και στην εκβιομηχάνιση και την

³⁴ Ζέη Ε., *Χώρος και φωτογραφία*, ό. π., σ. 111-157, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία. Για την οργάνωση της δημόσιας υγείας και την «εξυγίανση» του αστικού χώρου βλ και την πρόσφατη ανακοίνωση του Μ. Σαββάκη, «Θεσμικές μεταβολές και δημόσια υγεία στην Κρητική Πολιτεία: Το λεπροκομείο Σπιναλόγκας (1903-1957)»: 2013

³⁵ Ζέη Ε., *Χώρος και φωτογραφία*, ό. π., σ. 30-31, 56-62, 120-164. Βλ και Περάκης Μ., «Οικονομική κρίση, μικρο(κομματικά) συμφέροντα και κοινωνική αναταραχή, Η κατάλυση του καθεστώτος της Χαλέπας κατά το 1889»: 2013, και ο ίδιος, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*, Αθήνα 2008.

³⁶ Βουρλιώτης Μ., «Δίκτυα δημοτικιστών στην Κρήτη (1890-1915)»: 2013

³⁷ Πρακτικά συνεδρίου, *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές, πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002, ΕΙΕΜ «Ελευθέριος Βενιζέλος»-ΤΕΕ-ΕΜΠ, Αθήνα 2005· Αναγνωστόπουλος Α., «Το Ηράκλειο στα πρώτα χρόνια του Αυτόνομου Καθεστώτος: ιδέες για την πόλη, κοινωνικές συγκρούσεις και η συγκρότηση της μνήμης στον αστικό χώρο»: 2013· Δημανόπουλος Σπ., «Κοινωνικά και δημογραφικά στοιχεία της πόλης του Ρεθύμνου, 1900-1913»: 2013· Αλετράς Ζ., «Συνέπειες της μετάβασης του Ηρακλείου από την Οθωμανική κυριαρχία στην Αυτονομία 1898-1913. Η μαρτυρία των ενετικών μνημείων»: 2013· βλ και Ζέη Ε., «Εντός των τειχών»: ιδεολογία και βίωμα της κρητικής πόλης στα νεότερα χρόνια», υπό δημοσίευση

³⁸ Αρχοντάκη Στ., «Οι γυναίκες της Κρήτης σε εποχή αλλαγών»: 2013.

³⁹ Δελάκη Μ., «'Οι Εργάτριες του πνεύματος' και η αμφισβήτηση της παραδοσιακής εικόνας δύναμης και εξουσίας: Διερευνώντας πτυχές της κοινωνικής δράσης των διδασκαλισσών (1866-1913)»: 2013

⁴⁰ Ζαϊμάκης Γ., «Νεωτερικότητα...», ό. π., και «Αστικές αντιλήψεις και ψυχαγωγικές πρακτικές», *Η τελευταία φάση*, ό. π.

επιχειρηματικότητα⁴¹, στη διαμόρφωση μιας αστικής αγοράς με βάση νέα καταναλωτικά πρότυπα,⁴² στην αγροτική πίστη και τους κλυδωνισμούς του παραδοσιακού αγροτικού κόσμου,⁴³ ό,τι συνεπάγεται η ένταξη της Κρητικής Πολιτείας στην ευρύτερη συγκυρία της καπιταλιστικής διεύθυνσης του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα στον ισλαμικό κόσμο της Μεσογείου.⁴⁴

Γ. Ποια ιστορία της ένωσης;

Μετά τις παραπάνω ιστοριογραφικές αναζητήσεις και τους εμβολιασμούς της τελευταίας εικοσαετίας η ιστορία της «ένωσης» της Κρήτης δεν μπορεί να αποτελεί πρόβλημα πια μιας τοπικής ιστορίας, ούτε καν της ευρύτερης ελληνικής: είναι επιτακτική η ανάγκη να ενταχθεί στους προβληματισμούς μιας βαλκανικής και μιας μεσογειακής-νοτιοευρωπαϊκής ιστοριογραφίας. Η σχέση της κρητικής «ένωσης» με τη διαμόρφωση της εθνικιστικής ιδεολογίας στον ελλαδικό χώρο έχει πρόσφατα αποτελέσει αντικείμενο αναστοχασμού,⁴⁵ ωστόσο η περίοδος αυτή δεν έχει συνδεθεί συστηματικά με τα εθνικιστικά κινήματα των Βαλκανίων, ούτε και έχει μελετηθεί συγκριτικά με άλλες ενωτικές κινήσεις στη νοτιο-ανατολική Ευρώπη.⁴⁶ Ενδιαφέρον θα είχε να εξεταστεί παράλληλα με τα ενωτικά και

⁴¹ Δρακάκης Μ. Γ., «Η πορεία προς τον αστικό εκσυγχρονισμό της Κρήτης. Έμποροι και βιομήχανοι στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1900-1913)», *90 χρόνια, ό.π.*· Περάκης Μ., «Όψεις της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της κρατικής παρέμβασης στην κρητική ακτοπλοία (1878-1913)», *Η ρωσική παρουσία στο Ρέθυμνο, 1897-1909*, πρακτικά συνεδρίου, Ρέθυμνο 19-21 Οκτωβρίου 2007, επιμ. Μιχ. Τρούλης, Ρέθυμνο 2011.

⁴² Αρχοντάκη Στ., «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία», *ό. π.*· Βακεθιανάκη Ε., «Η διαφήμιση στον Τύπο του Ηρακλείου την περίοδο 1906-1915»: 2013. Βλ και μια ανάλογη θεματική στο συνέδριο που οργάνωσε η ΕΚΙΜ και το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης με τίτλο *Κρήτη: Η ζωή εν άσπει 1898-1940. Ψηφίδες πολιτισμικής ιστορίας* (πρακτικά υπό δημοσίευση).

⁴³ Κοκκινάκης Γ., «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα», *Κρητική Εστία* 9, 2002, 128-129· βλ και ο ίδιος, «Νόμισμα και κοινωνία στην Κρήτη (1899-1906)», *Τα Ιστορικά* 30, 1999, 83-124· Περάκης Μ., *Μεταβίβαση γαιών και πιστωτικό σύστημα κατά την περίοδο της Αυτονομίας (1898-1913)*, *Θέριsson 1905*, *ό. π.*

⁴⁴ Μαργαρίτης Γ., «Κρητική Πολιτεία. Προβλήματα ιστορικής προσέγγισης», *90 χρόνια, ό. π.*, και ο ίδιος, «Η Άντουα, το Ονουριάν, η Φασόντα, τα Χανιά και το Ηράκλειο: η διεθνής συγκυρία στη γέννηση της Κρητικής Πολιτείας»: 2013. Βλ επίσης

⁴⁵ Κιτρομηλίδης Π., «Η Κρήτη και το ελληνικό εθνικό κράτος. Δοκιμασίες των θεωριών του εθνικισμού»: 2013.

⁴⁶ Ενδεικτικά, στο διεθνές επιστημονικό συμπόσιο που οργανώθηκε το 2007 από το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου (8-11 Νοεμβρίου 2007), με θέμα: *Αναθεωρήσεις του πολιτικού*, απουσίαζε η περίπτωση της Κρήτης από τις θεματικές ενότητες «Κράτος και εθνικισμός: Η «από τα κάτω» θεώρηση», και κυρίως

αυτονομιστικά κινήματα των μεγάλων νησιών της Μεσογείου όπως ήταν η Σικελία,⁴⁷ και να εντοπιστούν οι διαφορές ανάμεσα στο ιδιόρρυθμο καθεστώς αυτονομίας της τελευταίας και στους κοινωνικοπολιτικούς όρους ένταξης της Κρήτης στο ελληνικό κράτος. Μια συγκριτική μελέτη των τοπικών ισχυρών γαιοκτημόνων που ελέγχουν την ελαιοπαραγωγή στην Καλαβρία το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα⁴⁸, των αυτονομιστών βουλευτών της Σικελικής βουλής του 1873-74⁴⁹, και των χριστιανικών ελίτ του κρητικού 19^{ου} αιώνα θα μας επέτρεπε να εντάξουμε την πολιτική προσωπογραφία του νησιού στα δίκτυα των τοπικών εξουσιών που διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στα αυτονομιστικά και ενωτικά κινήματα, και στους ευρύτερους μετασχηματισμούς του πολιτικού στη Μεσόγειο.⁵⁰ Τέλος θα ανάγκαζε την ελληνική ιστοριογραφία να διαβάσει την ιστορία της ένωσης της Κρήτης αντίστροφα και εκ των έδων: ως διαδικασία ανταγωνιστικών εθνικισμών, του «κρητικού» και του «ελλαδικού», μέσα από το αυτονομιστικό κίνημα του νησιού και την ιστορική παράδοσή του, μια όψη που έχει αποσιωπηθεί αρκετά από την ιστοριογραφία του «κέντρου», για την οποία κάναμε λόγο παραπάνω, και που θα μπορούσε ίσως να συνδέει την Κρήτη και με ευρύτερες αυτονομιστικές παραδόσεις, όπως εκείνες της Βόρειας Ευρώπης (Σκωτία, Ιρλανδία).

Εδώ γεννιέται, επομένως, ένα σημαντικό ερώτημα για τη συνέχεια των ερευνών. Για ποια ιστορία της ένωσης μιλάμε; Η μεταπολεμική

«Αντιμαχόμενοι εθνικισμοί σε «τοπικά» συμφραζόμενα: η συγκριτική διάσταση», όπου παρουσιάστηκαν τα παραδείγματα της Μακεδονίας, της Θράκης και της Κύπρου.

⁴⁷ Η πρώτη απ' όσο γνωρίζω εμπεριστατωμένη ένταξη της Κρήτης στο πλέγμα των μεγάλων Μεσογειακών νησιών και των (υπερ)τοπικών δικτύων εξουσίας τους βρίσκεται στην εισαγωγή του Άρη Τσαντηρόπουλου στο, *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2004. Μια ελάχιστη αναφορά στο συνέδριο του 2013: Νίκος Κυβερνητάκης-Σινάνης, «Η συνεισφορά των πολιτών της Κατάνης στην υπόθεση της Κρητικής Επανάστασης του 1897».

⁴⁸ Artacchi P., *Mafia, Peasants and Great Estates: Society in Traditional Calabria*, Καίμπριτζ 1983, σ. 89-111.

⁴⁹ Blok A., *The Mafia of a Sicilian Village 1860-1900*, Νέα Υόρκη, 1974· Dickie J., *Cosa Nostra: A history of the Sicilian Mafia*, Hodder 2007, και ελλ. μετάφρ. Αθήνα, εκδ. Κανάκης 2007· βλ και Palmer Br., *Cultures of Darkness. Night travels in the histories of transgression [from medieval to modern]*, Νέα Υόρκη, 2000, σ. 410-483 (και ελλ. μετάφρ., Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, 2006).

⁵⁰ Βλ π.χ. τις περιπτώσεις του Εμ. Αγγελάκι, *ό.π.*, και του Ιωάννη Σφακιανάκη: Ζέη Ε. «Ο Ιωάννης Σφακιανάκης και η συγκρότηση του πολιτικού χώρου στην Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι.», *Ιωάννης Σφακιανάκης (1848-1924), ο πολιτικός, ο γιατρός, ο λόγιος*, επιστημονικό συμπόσιο, Ηράκλειο 10-11 Δεκεμβρίου 2010 (ΕΚΙΜ-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»).

ιστοριογραφία ταύτισε την ιστορία αυτή με μια «προϊστορία» διπλωματικών, πολιτικών και πολεμικών «αγώνων» που κατέληξε «αισίως» στη συνθήκη του Λονδίνου (Μάιος του 1913), και στο ιστορικό επεισόδιο της τελετής έπαρσης της ελληνικής σημαίας στο φρούριο Φιρκά την 1η Δεκεμβρίου του 1913, παρουσία του βασιλιά της Ελλάδας Κωνσταντίνου και του Ελευθέριου Βενιζέλου. Η σύγχρονη ιστοριογραφία των τελευταίων δεκαετιών φάνηκε να την ταυτίζει με την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, που προετοίμασε το νησί για τις δομές της ένταξης. Αλλά με ποιους όρους; Σε σχέση με το ελλαδικό κράτος, η ιστορία της Κρητικής Πολιτείας παραμένει αυτό-αναφορική. Τι έγινε στην πραγματικότητα από το 1913 και μετά; Πέρα από διάσπαρτες αναφορές και προβληματισμούς σε γενικότερες προσεγγίσεις, και αν εξαιρέσει κανείς το πεδίο της ιστορίας των πόλεων και των αστικών εκσυγχρονισμών, λίγες είναι οι μελέτες εκείνες που έθεσαν συστηματικά ερωτήματα σχετικά με τους όρους ενσωμάτωσης της Κρήτης στις διοικητικές, πολιτικές, εκπαιδευτικές⁵¹, και δικαστικές δομές του ελληνικού κράτους,⁵² ενώ η διερεύνηση των μηχανισμών αντίστασης στο νέο πλαίσιο κοινωνικής και πολιτικής ομογενοποίησης⁵³ κατά την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα θα είχε να προτείνει διαφορετικά εξηγητικά σχήματα ή να τεκμηριώσει ιστορικά τις σύγχρονες ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές έρευνες. Παλαιότερες⁵⁴ και νεότερες έρευνες κοινωνικής ανθρωπολογίας για τις ορεινές δομές της σύγχρονης κρητικής κοινωνίας, τη βεντέτα⁵⁵ και τα δίκτυα

⁵¹ Στο πεδίο της εκπαίδευσης τα δείγματα είναι περισσότερα. Σημειώνω ενδεικτικά τα πιο πρόσφατα: Χουρδάκης Α. Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη πριν την Ένωση: Τελευταία φάση (1910-1913)*, Αθήνα 2012· και μια ενδιαφέρουσα απόπειρα ένταξης του κρητικού παραδείγματος στις νοτιοευρωπαϊκές εκπαιδευτικές πολιτικές: Καρράς Κ. Γ., *Ζητήματα πολιτικής της εκπαίδευσης στην Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα. Δοκίμιο προβληματισμού στο πλαίσιο του ιστορικο-συγκριτικού παραδείγματος*, Αθήνα 2007.

⁵² Από τις πιο πρόσφατες απόπειρες: Σταυριδάκης Γ., «Από την αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο», *90 χρόνια*, ό. π.· Παπαδογιαννάκης Ν. Ε., «Η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία. Από την Αυτονομία στο Ελεύθερο Βασίλειο», ό. π.· Βλ επίσης Τζεδάκη Ελ., «Ψηφίδες ιστορίας: Νομός Ηρακλείου, 1900-1925», *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο. Ιστορία, αρχαιολογία, λογοτεχνία, κοινωνία*, επιμ. Νίκος Μ. Γιγουρτάκης, Ηράκλειο 2004, σ. 411-445. Βλ και τα εισαγωγικά στη μελέτη του Ζαϊμάκη Γ., *Καταγωγή Ακμάζοντα στον Λάκκο του Ηρακλείου: Παρέκκλιση, πολιτιστική δημιουργία, ανώνυμο ρεμπέτικο (1900-1940)*, Αθήνα 2000. Κάποιες πρώτες προσεγγίσεις βρίσκουμε και στη λογική του συμποσίου *Κρήτη: Η ζωή εν άστει*, ό. π.

⁵³ Μια προβληματική για την ομογενοποιητική διαδικασία ενσωμάτωσης της περιφέρειας στη γένεση του κράτους: Bourdieu P., *Sur l'État. Cours au Collège de France, 1989-1992*, *Raisons d'agir-Seuil*, Παρίσι 2012

⁵⁴ Herzfeld M., *The poetics of manhood: contest and identity in a Cretan mountain village*, Princeton 1985.

⁵⁵ Τσαντηρόπουλος Άρης, *Η βεντέτα*, ό. π.

ζωοκλοπής,⁵⁶ αποκάλυψαν μορφές οργάνωσης που υπερβαίνουν το παραδοσιακό δίπολο «κράτος-περιθώριο» και συγκροτούν ένα σύνθετο πεδίο διαπραγμάτευσης της πολιτικής εξουσίας μεταξύ ορεινής κοινότητας και κράτους, όπου τη διαπραγματευτική ισχύ έχουν συχνά οι τοπικές ελίτ. Τέλος, θα προσέδιδε μια νέα ερμηνευτική διάσταση στην ιστορία του κρητικού εμφυλίου,⁵⁷ και μια συγκριτική διάσταση με αντάρτικες παραδόσεις άλλων (νησιωτικών) περιοχών που εντάχθηκαν την ίδια εποχή στο ελληνικό κράτος, όπως ήταν η Σάμος και η Ικαρία:⁵⁸ ως σημειωθεί ότι μολονότι εορταστικές εκδηλώσεις για την επέτειο της «ένωσης» έγιναν συγχρόνως και σε άλλα νησιά, παρέμειναν παράλληλοι μονόλογοι μέσα στον ελληνικό επιστημονικό χώρο.

Τελειώνοντας, οι παραπάνω αναζητήσεις μας οδηγούν να ξανασκεφτούμε τις λέξεις της ιστορίας: ίσως τα νέα ερωτήματα να απαιτούν και μια νέα ιστορική γλώσσα, μια διαφορετική ορολογία που να πραγματεύεται εκ νέου την ίδια την έννοια της «ένωσης» ως αναλυτικής πια κατηγορίας για την κατανόηση της σύνθετης, συγκρουσιακής και επώδυνης για τα ανθρώπινα σύνολα διαδικασίας που αντιπροσωπεύει η γένεση του νεότερου και σύγχρονου κράτους.

⁵⁶ Astrinaki Ur., «Powerful subjects in the margins of state», στο: Efi Avdela, Shani D' Cruze, Judith Rowbotham (επιμ.), *Problems of Crime and Violence in Europe, 1780-2000. Essays in Criminal Justice*, πολ. Jeffrey S. Adler, The Edwin Mellen Press, Lewiston-Queenston-Lampeter, 2010. Βλ και τις θεματικές ενότητες «Κράτος και πολιτικές σχέσεις: μετά την πατρωνία τι;» και «Πολιτικές της βίας» στο διεθνές επιστημονικό συμπόσιο που οργανώθηκε το 2007 από το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου (8-11 Νοεμβρίου 2007), με θέμα: *Αναθεωρήσεις του πολιτικού*.

⁵⁷ Βλ π. χ. Ζέη Ε., «Από το 1821 στον 20ό αιώνα: προβλήματα συγκρότησης της επαναστατικής παράδοσης στο παράδειγμα της Κρήτης», ανακοίνωση στη 15^η επιστημονική συνάντηση του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Καστέλλι Κισσάμου, 30 Απρ.-2 Μαΐου 2010, το θέμα της οποίας παρουσιάστηκε και το 2009 στα πλαίσια των σεμιναρίων που οργανώνουν τα ΑΣΚΙ.

⁵⁸ Βαφέας Ν., «Από τη «ληστεία» στο κοινωνικό κίνημα. Η περίπτωση των «Γιαγιάδικών» στη Σάμο», στο: Δερμεντζόπουλος Χρ.- Νιτσιάκος Β., *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού. Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, Αθήνα 2007, σ. 111-129.

ΕΝΔΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Πρακτικά συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2007.

Bourdieu P., *Sur l' État. Cours au Collège de France, 1989-1992*, Raisons d'agir-Seuil, Παρίσι 2012

Hroch M., *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια. Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση: τα Βαλκάνια, από την ανακάλυψη στην κατασκευή τους*, μεταφρ. Π. Ματάλας-Ν. Ποταμιάνος, Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα 1996.

Δετοράκης Θ. -Καλοκαιρινός Α., (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Πρακτικά συνεδρίου, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 2001.

Τα Βαλκάνια χτες-σήμερα, 21 και 22 Φεβρουαρίου 2000: Πρακτικά ημερίδας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2000.